

KAPITTEL 6

Følgforskning og minneprosesser på Utøya 2013-2014

*Tor Einar Fagerland*¹

In August 2015 the Labour Youth League was back at Utøya for their annual summer camp. It took four years to return to the island that since 1950 has been a crucial part of the identity of the organization. In order to do so, the Labour Youths had to address the island's double-memory of youthful joy on one side, and the terror of July 22 when 69 camp participants were brutally murdered on the other. Finding a way to allow for both memory and for new life was a difficult task in which there was no prescribed template. In 2013 the Labour Youth League invited a group from the ongoing research project "July 22 and the negotiation of memory" at NTNU to become a part of the process as advisors. Historians and museum-experts like James Young, Ed Linenthal, Alice Greenwald and I were by this turned into guides and hands-on participants. This affected both our research project and the way the Labour Youth chose to move forward at Utøya.

¹ Leder og førsteamanuensis ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, NTNU

The text is an analysis of the process at Utøya 2011-2015. A special emphasis will be on the methodological and ethical issues.

Innledning

I august 2015 ble det for første gang etter terroren 22. juli 2011 arrangert sommerleir på Utøya. Det tok fire år for Arbeidernes Ungdomsfylking (AUF) å komme tilbake til øya som siden 1950 har vært en essensiell del av organisasjonens identitet. Disse fire årene uten Utøya-leir var for mange AUF-ere lang tid. For mange etterlatte familier, derimot, var fire år kort tid. Mange ulike hensyn måtte derfor ivaretas på veien tilbake etter massakren som i 2011 krevde 69 leirdeltakeres liv.

I mai 2013 ble jeg som leder av det NTNU-initierte forskningsprosjektet «July 22 and the negotiation of memory» invitert av AUF til å bistå i deres arbeid med å komme tilbake til Utøya. Med i rådgiverteamet ble også tre av prosjektets internasjonale partnere, James E. Young, Ed Linenthal og Alice Greenwald. En av utfordringene knyttet til Utøya var å finne meningsfulle måter å balansere på behovet for å minnes det som skjedde 22. juli, samtidig som en la til rette for nytt liv og ny aktivitet. Det var i denne delen av arbeidet vårt forskningsprosjekt ble bedt om å bistå, først som samtalepartnere og siden også som «hands on» rådgivere. Dette endret vår rolle som forskere, og det endret også AUFs syn på hvordan prosessen på Utøya skulle tas videre. I et samfunnsperspektiv er resultatet og det at AUF faktisk lyktes i å komme tilbake til Utøya, klart viktigst. I denne teksten legges det mest vekt på prosessen som ledet fram til gjenåpningen av Utøya, og på de etiske og metodiske utfordringene vi som forskere og rådgivere møtte i samarbeidet vårt med AUF, overlevere og berørte.

Gjennom å samarbeide med AUF gikk vi fra mai 2013 gradvis over fra å forske på prosessen på Utøya fra utsiden til å forske på

den fra innsiden. Vi gikk også fra en passiv observerende rolle og over i en aktiv deltakende rolle. Denne teksten er en egenrefleksjon rundt prosessen på Utøya og forskergruppens deltakelse i denne i tidsrommet 2013–2014. I teksten vil jeg gjøre rede for prosessen fra terrorangrepene i 2011 og fram til øya ble gjenåpnet sommeren 2015. Parallelt med dette løfter jeg fram og drøfter noen av de utfordringene og dilemmaene vi møtte da forskergruppen vår beveget oss fra observatører, via samtalepartnere til «hands on» deltakere.

July 22 and the negotiation of memory

Representasjoner og fortolkninger av historie og fortid i det offentlige rom sier mye om et samfunns verdier, om et samfunns selvbylde og om hvordan et samfunn ønsker å fremstille seg for andre. Hvilke historier og minner som blir løftet fram, og tilsvarende hvilke historier og minner som blir glemt, fortrent eller marginalisert, faller inn under det en i historiefaget kaller «et samfunns minnepolitikk». I totalitære samfunn er minnepolitikken som regel toppstyrt, mens det i åpne og demokratiske samfunn i mye større grad foregår debatter om hva som skal minnes, hvor dette skal skje, hvem som skal minnes, og hvorfor spesifikke hendelser skal minnes og andre ikke (Fagerland 2013). Forskningslitteraturen på feltet er omfattende og har i senere år fokusert spesielt på minnearbeid og bearbeiding etter terror og angrep på åpne samfunn og deres demokratibaserte kjerneverdier.

I norsk etterkrigshistorie har imidlertid politisk terror vært noe som skjedde andre steder og ikke i det fredelige Norge. Angrepet på regjeringkvartalet og massakren på Utøya 22. juli 2011 kom derfor som et sjokk på det norske samfunn, og utløste umiddelbart et behov for å komme sammen, for å søke trøst, og for å finne mening i det meningsløse. I sentrale deler av Oslo, på fastlandssiden ved Utøya og mange andre steder ble det i dagene

etter hendelsen laget spontane samlingssteder hvor folk kom sammen, holdt rundt hverandre, snakket sammen, la ned blomster og hilsener. Etablering av «spontane minnesteder», som det heter i faglitteraturen, er de seneste tiårene blitt et utbredt fenomen etter traumatiske hendelser og fant sted i stor skala også etter terrorangrepet i Oklahoma City i 1995, på Manhattan etter 9/11 og i Madrid etter Al Qaida-angrepet i 2004 (Margry and Sánchez-Carretero 2011; Doss 2008).

Ved årsskiftet 2011/2012, altså knappe halvåret etter terrorangrepene, ble det igangsatt en regjeringsinitiert prosess knyttet til etablering av to nasjonale minnesteder for å minnes 22. juli, hvorav ett skulle etableres i Oslo og ett på landsiden ved Utøya i Hole kommune. I tillegg ble det lansert et omfattende privatinitiert prosjekt fra en anonym giver som førte til etablering av identiske 22. juli-monumenter i 52 kommuner over hele landet (Magnusson 2015). Det ble også igangsatt en rekke mindre 22. juli-relaterte prosjekter av ulik karakter, og ikke minst hadde AUF sin egen prosess gående på Utøya. Ved Program for kulturminneforvaltning, Institutt for historiske studier, NTNU, har vi lenge arbeidet med tematikker knyttet til kollektivt minne og håndtering av vanskelig historie (Fagerland & Nilssen 2011; Fagerland 2014a; Fagerland 2014b; Fagerland & Hjorth 2016). Med basis i denne kompetansen og med støtte fra NTNU opprettet vi i 2012 en forskergruppe med undertegnede som prosjektleder, og i 2013 ble prosjektet også tilført to ph.d.-stipendiater (Line Gjermshusengen og Ingeborg Hjorth).

Minneprosesser etter traumatiske hendelser dreier seg ikke bare om å forstå og å minnes spesifikke hendelser, men like mye om relasjonen mellom hendelsen og samfunnets kjerneverdier (Suleiman 2008). Tittelen «July 22 and the negotiation of memory» understreker nettopp at våre sosiale og kulturelle minner ikke er noe som *er*, men noe som *skapes* og *gjenskapes* i dynamiske og

komplekse forhandlinger.² Mange land har flere og mer dyrekjøpte erfaringer med terror enn Norge. En sentral del av vår prosjektdesign var derfor fra begynnelsen av å involvere forskere med erfaring fra traumatiske minneprosesser andre steder. De viktigste av disse er James E. Young, som hadde en sentral rolle i minneprosessene etter 9/11 i New York, Ed Linenthal, den fremste eksperten på det høyreekstreme terrorangrepet i Oklahoma City i 1995, og Alice Greenwald, direktør ved 9/11 Memorial Museum.

I historiefaget er analytisk og tidsmessig distanse til analyseobjektene til vanlig et sentralt og styrende prinsipp. Når det gjaldt dokumentasjon av den samfunnsmessige bearbeidingen av 22. juli, derimot, veide vi viktigheten av å komme raskt i gang som mer avgjørende. Dette fordi vi ønsket å sikre oss tilgang til kildemateriale fra skjøre (og ofte lukkede) prosesser, som vi så for oss kom til å ha komplekse og uforutsigbare forløp. Internasjonalt er følgeforskning av pågående minneprosesser blitt stadig mer utbredt og da gjerne i en form hvor tekstanalyse, intervjuer, befaring og deltakende observasjon kombineres. Et eksempel på dette er Ed Linenthals prisbelønte arbeid om minneprosessene etter terrorbomben i Oklahoma City i 1995 (Linenthal 2001a; 2001b). Mens vårt arbeid knyttet til de privatinitierte minnstedene er ren følgeforskning basert på innsamling og analyse av skriftlige og muntlige kilder samt fysisk befaring og fotodokumentasjon, har arbeidet med andre deler av minneprosessene brakt oss tettere på både aktører og prosesser. Under arbeidet med å dokumentere de nasjonale minnstedsprosessene har for eksempel medlemmer av vår forskergruppen vår ved flere anledninger gitt faglig bistand, blant annet gjennom minnefaglig kontekstualisering av pågående prosesser. Tilsvarende «oppdrag» har vi også hatt inn mot etableringen av en 22. juli-park i Trondheim sentrum initiert

2 For mer informasjon om forskningsprosjektet, se <https://www.ntnu.no/july22memory>

av Trondheim kommune. Det var imidlertid etter å ha blitt involvert inn i prosessen på Utøya at arbeidet vårt tok nye og mer intervensjonerende former. Innad i forskergruppen vår var imidlertid heller ikke denne typen arbeid ukjent. James E. Young brakte for eksempel inn i forskergruppen omfattende «hands on» erfaring fra Berlin og New York i hvordan forsker- og deltakerrollen kan balanseres og deretter omgjøres til forskning med faglig overføringsverdi (Young 2000; 2006).

Det følgende er en analyse av første del av prosessen på Utøya (2011–2012) sett fra utsiden, etterfulgt av en analyse av andre del (2013–2014) sett fra innsiden. Avslutningsvis følger en vurdering av prosessen, vårt forskningsprosjekts rolle, og etiske og metodiske refleksjoner knyttet til dette.

Minnemarkering og lansering av «Nye Utøya»

I en direktesendt pressekonferanse dagen etter terrorangrepene slo AUF-leder Eskil Pedersen fast at «AUF skal tilbake til Utøya» (Pedersen 2011). I løpet av dette første døgnet var Utøyas form og bygninger blitt kjent for hele Norge. Den hjerteformede øya og det hvite hovedhuset med Utøya-skiltet gikk verden over, og uttalelsen og standhaftigheten som lå bak, fant mening og resonans hos mange overlevende og berørte. Dette gjaldt også i brede lag av den norske offentlighet, hvorfra penger begynte å strømme inn til det nyopprettede Utøya-fondet, et fond som etter kort tid kom opp i 40 millioner kroner fra et utall små og noen store givere. Hele det norske samfunnet var på denne tiden sterkt preget av terrorangrepet. Lokalsamfunn, fra Kristiansand i sør til Svalbard i nord, sto stille under en endeløs rekke begravelser, og nasjonale minneseremonier fra Oslo domkirke (24. juli) og fra Oslo Spektrum (22. august) ble direktesendt på de

store TV-kanalene. Rosetog ble arrangert landet over 25. juli, og rettssak, dom og 22. juli-kommisjonens rapport preget nyhetsbildet ut sommeren 2012.

Det nasjonale samholdet i den første intense fasen er noe mange husker, og også et trekk i bearbeidingen som er fremhevet i etterkant (Fagerland 2016; Kverndokk 2012). Gradvis ble konsensusen utfordret av spørsmål rundt samfunnets beredskap, rundt gjerningsmannen tilregnelighet og rundt fordeling av ansvar. Spissformulert kan man si at 22. juli gikk fra å være en dag da vi som fellesskap «sto sammen mot ondskap», til en dag da «mye som kunne gå galt, på tragisk vis også gikk galt». Det ble diskutert rundt gjerningsmannens tilregnelighet, om hvem som skulle stå til ansvar for manglende koordinering av samfunnsberedskap. Også forslagene til lokalisering av nasjonale minnesteder møtte i april 2012 sterk kritikk (Styringsgruppen for minnesmerker/minnemonumenter 2012; Valebrokk 2012). Samtidig begynte diskusjon og usikkerhet rundt videre bruk av Utøya å gjøre seg mer gjeldende. Hele Norge begynte å mene noe om den lille øya i Tyrifjorden og veien videre. Skulle AUF virkelig tilbake dit? Og i så fall: Når kunne og burde dette skje, og på hvilken måte? Hva mentes med «Nye Utøya»? Hva kunne øya brukes til, hva kunne den ikke brukes til? Hvilke bygg skulle rives? Hvilke skulle bestå?

For AUF og de etterlatte familiene var det første året fylt av begravelser, rettssak, sinne og sorg. Imens gikk månedene på Utøya, det fantes ingen klar retning, fremdriften var liten og kommunikasjon innad og utad ofte mangelfull. Ikke rart kanskje, for hvor finner man fasiten på å gå videre etter en massakre av 69 mennesker på en øy eid av en politisk ungdomsorganisasjon? Vanskelig skulle imidlertid gå til vondt da AUFs planer for ett-årsmarkeringen på Utøya 22. juli 2012 ble kjent. Her kom det fram at AUF mellom kl. 12 og 17 planla et arrangement med en

klar politisk profil med deltakelse, blant annet, av de daværende statsministrene Jens Stoltenberg og Helle Thorning-Schmidt (Danmark). Etterlatte og pårørende skulle etter denne planen kun ha adgang til øya forut for dette arrangementet. Etter store medieoppslag og påfølgende forhandlinger ble planene justert slik at etterlatte fikk adgang til Utøya også etter kl. 17 (Brev fra etterlatte til AUF 2012; Brev fra AUF til etterlatte 2012).

Skuffelsen flere berørte følte over det de opplevde som manglende følsomhet fra AUFs side, gikk hos noen over i sinne da planene for «Nye Utøya» ble lansert 7. september 2012 (Dagbladet 2012). Som en del av AUFs visjon for et nytt, større og mere funksjonelt leirsted skulle flere bygninger, inkludert pumpehuset og kafébygget, der henholdsvis 14 og 13 ble drept, rives allerede samme høst (NRK 2012). De nye planene tydeliggjorde avgrunnen mellom utålmodige AUF-ere og mange av de pårørende. Flere av de berørte ønsket ikke sommerleir på Utøya, og i hvert fall ikke ennå. Kort tid etter ba en gruppe etterlatte Riksantikvaren om å frede alle bygningene på øya, blant annet med den begrunnelse at Utøya nå var blitt «vårt Auschwitz» (TV 2 2012). Riksantikvaren fant ikke at Utøya og bygningsmassen falt inn under gjeldende fredningsbestemmelser, men henvendelsen til Riksantikvaren og svaret derfra fikk bred dekning i mediene (Riksantikvaren 2012).

Presset på de unge AUF-erne var høsten 2012 stort: medier, pårørende, fem millioner nordmenn. Alle mente noe, og ingen omforent løsning var i sikte. Selve symbolet på den fastlåste situasjonen var kafébygget. For noen av de 13 familiene som mistet sine kjære her, var bygget allerede et skjørt og «hellig» minneste. For andre, mange AUF-ere inkludert, var bygget et stort og ruvende «dødens hus» som sto i veien for nytt liv og ny aktivitet. AUF skjønte at de måtte gjøre noe, men visste ikke hva. De skulle ta Utøya tilbake, men fattet ikke hvordan.

Ny start og nytt samarbeidsprosjekt

Et midlertidig kompromiss ble inngått da AUF senere samme høst ble enige med Nasjonal støttegruppe etter 22. juli-hendelsene om å utsette alt av rivningsplaner til 2014 (Aftenposten 2012). På samme tid reiste Jørgen Watne Frydnes, daglig leder på Utøya, landet rundt for å møte de berørte familiene og høre deres tanker om Utøya og veien videre. Dialogen mellom AUF og etterlatte, som tidligere hadde vært mangelfull, ble dermed i løpet av høst 2012 og vår 2013 mer omfattende og mer systematisert.

Vårt arbeid med 22. juli hadde på denne tiden ført til kontakt og dialog med sentrale aktører og beslutningstakere i de ulike prosessene. I april 2013 holdt jeg en forelesning for kunstutvalget for de nasjonale minnstedene etter 22. juli, hvor min oppgave var å sette den norske prosessen inn i en internasjonal sammenheng.³ En av tilhørerne var AUFs representant i kunstutvalget, Mari Aaby West, og dette ble innledningen på en dialogbasert og stadig tettere kontakt mellom vårt prosjekt og AUF. I den første fasen foregikk det primært som samtaler mellom Aaby West og Watne Frydnes fra AUF og undertegnede som leder for forskningsprosjektet. Gradvis ble dialogen utvidet til å inkludere prosjektets internasjonale ekspertise, og i løpet av høsten 2013 var både Ed Linenthal og James E. Young på Utøya for å observere hvilke utfordringer AUF, de berørte og det norske samfunnet sto overfor. Tross sin lange erfaring med minneprosesser gjorde Utøya et sterkt inntrykk på dem begge. Spesielt gjaldt dette kontrasten mellom øyas naturskjønnhet og stolte historie på den ene siden og de ufattelige grusomhetene 22. juli 2011 på den andre. Stående ved pumpehuset hvor 14 ungdommer ble drept, ønsket Linenthal å vite hvilke

3 Forelesningen inngår i bearbeidet form i Kunstplanen fra KORO som ble lagt til grunn for den internasjonale minnstedskonkurransen for 22. juli-minnsteder. <http://minnsteder.no/wp-content/uploads/Kunstplan1.pdf>

tradisjoner vi i Norge har for å håndtere denne typen landskap og hendelser. Svaret jeg da ga, var at med unntak av okkupasjonsårene 1940–45 var Norge forskånet fra vold i masseskala, og at hjemlig terror var vårt samfunn så godt som ukjent med. Det fantes derfor minimalt med erfaring og lite av nasjonale praksiser å bygge på. Samtaler som dette førte også til at AUF-ere så på prosessen de sto i, med nye øyne. At prosessen de sto i, var krevende, visste de fra før, men nå ble det også satt ord på *hvorfor* det var slik.

Dialogen vi hadde med AUF under disse befaringsene, ble oppfattet som meningsgivende, og i februar 2014 ble samarbeidet, etter ønske fra AUF, formalisert. Vi opprettet da en ressursgruppe som ikke bare skulle være samtalepartner, men også gi konkrete råd spesielt knyttet til kafébygget. I tillegg til Young, Linenthal og undertegnede ble også direktør ved 9/11 Memorial Museum i New York Alice Greenwald, AUF-veteran og Utøya-historiker Jo Stein Moen og arkitekt Erlend Blakstad Haffner innlemmet i ressursgruppen. Haffner var også formmessig ansvarlig for planene som ble presentert i september 2012, og representerte dermed forbindelsen mellom prosessen det første året og de endringer og bearbeidinger som lå foran, i det videre arbeidet.

Etter kontroversene rundt «Nye Utøya» i 2012 ble AUFs planer om sommerleir på Utøya skrinlagt. Avtalen med nasjonal støttegruppe innebar også at det ikke skulle være sommerleir på øya i 2014. Mens AUF avsto fra å arrangere sommerleir i 2012, ble det likevel avholdt sommerleir både i 2013 og 2014, men da på Gulsrud på landsiden av Tyrifjorden. For AUF hadde sommerleirene på Utøya over flere tiår spilt en sentral rolle for organisasjonens identitet. Her ble nybakte ferskinger omgjort til fullt integrerte AUF-ere, og her gikk bygging av vennskap og politisk skolering hånd i hånd. I 2014 var derfor årene uten Utøya som arena for dette begynt å bli et stort problem både for AUFs identitet og organisasjonsbygging.

En av hindringene for ny sommerleir på Utøya var kontroversen knyttet til kafébygget, et stort bygg sentralt plassert midt på den lille øya, som hadde vært det sentrale møte-, samlings- og serveringstedet. Kafébygget var også arena for viktige politiske begivenheter, og det var her Gro Harlem Brundtland talte om formiddagen 22. juli 2011. Som åsted for 13 brutale drap var det imidlertid vanskelig å se for seg at bygget kunne få tilbake disse opprinnelige funksjonene. For noen var lillesal og storsal allerede blitt «hellige steder»: steder for hedring av minnene til de som ble drept der, og ikke noe annet. Flere argumenterte derfor for at bygget måtte fredes, eller i hvert fall bevares i uendret form. Andre igjen fryktet at en full bevaring ville «fryse» bygget og dermed også øya som et åsted slik den var etter terroristens redselsgjerninger. En slik løsning, trodde mange AUF-ere, ville umuliggjøre Utøya som politisk leirsted og dermed i realiteten bidra til å fullføre terroristens verk.

Ved gjentatte besøk inne i bygget delte AUF-ere sine historier fra 22. juli, og gradvis ble det klart for oss at bygget ikke utelukkende var et sted for død. Det var også et sted for overlevelse, for omsorg, og for flukt. Særlig tydelig ble dette i møtet med fortellingen til AUF-er og sentralstyremedlem Hilde Firman Fjellså 27. mai. Inne på toalettet hvor hun hadde søkt tilflukt, fortalte hun sin historie om hvordan noen spinkle toalettbåser ble redningen for henne og 17 andre leirdeltakere. Mange fortalte også hvordan de reddet livet ved å bruke bygget som en fluktrute fra telt-plass, videre ut vinduene og derfra til fjorden eller til skjulesteder rundt på øya. Død, skjulested eller flukt var de tre alternativene som gjaldt den dagen, og gradvis så vi hvordan de ulike historiene og skjebnene fra ulike deler av øya i konsentrert form var representert inne i selve kafébygget. Det samme var solidariteten og den grenseløse omsorgen som ungdommene viste for hverandre den dagen, inne i kafébygget og rundt omkring på øya (Schau 2012).

Gjennom mange og lange samtaler ble det klart både for oss og AUF-ledelsen at kafébygget og det bygget rommet av ulike skjebner og fortellinger, på en eller annen måte måtte bli en del av Utøyas nye liv og nye identitet. Ikke minst fordi vi her hadde et fysisk sted og en fysisk struktur som kunne romme minner og historier fra ulike deler av øya den dagen. På denne måten, håpet vi, ville også de øvrige delene av øya gradvis frigjøres fra hendelsene 22. juli. Dette ga desto større mening siden kafébygget også var det eneste stedet hvor de fysiske sporene etter denne beksvarte fredagen fremdeles var fysisk synlige.

Basert på denne tenkningen og inspirert av Hildes historie skisserte arkitekt Blakstad Haffner på en workshop neste dag en løsning hvor de mest berørte og sentrale delene (flukt, skjulested og åsted) av kafébygget skulle bevares, men de øvrige delene ble foreslått revet. Blakstad Haffner foreslo videre å bygge en ny bygningskropp som dels skulle hegne om de bevarte delene, dels skape rom for fremtidsrettet historiefortelling, læring og refleksjon. Senere samme dag ble skissen presentert for Jørgen Frydnes, Eskil Pedersen og Mari Aaby West, som alle ga sin tilslutning til idékonseptet som lå bak. Forslaget betød at AUFs tidligere planer om en rivning av kafébygget måtte omgjøres til fordel for bevaring av lillesal, deler av storsal, korridor og toalettområder, samt bygging av et nytt omkransende bygg. Det nye grunnkonseptet ble vedtatt av et enstemmig sentralstyre, og 2. juli 2014 ble de endrede planene for kafébygget presentert i en kronikk og et lengre intervju i Aftenposten med Eskil Pedersen. Her slo AUF-lederen fast at de i 2012 hadde vært for tidlig ute, og at de nå i 2014 hadde funnet fram til en bedre og mer balansert løsning hvor både pumpehuset og deler av kafébygget skulle bevares (Aftenposten 2014). Både innrømmelsene og det nye konseptet ble godt mottatt blant de berørte og i offentligheten. En videre bearbeiding av konseptet ble presentert for NRK, TV 2 og Dagbladet 1. september samme år.

Etter ønske fra AUF deltok her også direktør ved 9/11 Memorial Museum Alice Greenwald for å bidra til troverdighet blant berørte og i offentligheten (Greenwald 2014).

Forskningsetikk og metode - noen refleksjoner

«July 22 and the negotiation of memory» har fra starten vært et kvalitativt orientert prosjekt, og den fleksibiliteten som ligger i dette metodevalget, har vært avgjørende for å kunne tilpasse data-innsamlingen for de ulike minneprosessene. Ikke minst gjelder dette for prosessen på Utøya, hvor aktiv deltakelse var vår billett til innsiden av en prosess som var skjør og i stor grad lukket for andre enn de berørte familiene og AUF.

Fordi AUFs behov for faglig bistand var premisset som muliggjorde vår forskning, var det nødvendig å avklare om rollene som forskere og rådgivere kunne kombineres, hvordan dette i så fall kunne gjøres, og hvilke implikasjoner dette ville ha for oss som forskere og som rådgivere. Her ble det viktig å la seg informere om mulighetsrommet som ligger i ulike relasjonsbaserte forskningsmetoder som aksjonsforskning og deltakende observasjon. Like viktig som valg av metode var imidlertid den etiske dimensjonen. Dels dreide dette seg om overordnede retningslinjer, dels om behov for en etisk praksis som var holdbar i vår interaksjon med de involverte på en dag til dag-basis. Jevnlig skulle vi komme opp i det som sosiologene Guillemin og Gillam definerer som «etisk viktige øyeblikk» (ethically important moments) hvor skjøre situasjoner krevde en sensitivitet og en respons som ikke kunne detaljplanlegges (Guillemin & Gillam 2004). Etikk og metode er aldri ett, heller ikke i vårt prosjekt, men både i første fase og jevnlig underveis opplevde vi hvor tett etikk og metode virket sammen. I dette avsnittet har jeg derfor valgt å fokusere på samspillet mellom metode og

etikk og hvordan dette gikk som en rød tråd gjennom arbeidet vårt på Utøya.

AUF-erne vi samarbeidet med, var alle direkte berørt. De hadde alle enten vært på øya 22. juli, eller de hadde mistet noen som sto dem nær. Da vi innledet arbeidet vårt, hadde disse ungdommene tre krevende år bak seg. På denne tiden var det også flere stemmer i den norske offentligheten som ga uttrykk for at Utøya og 22. juli hadde en nasjonal betydning langt utover hensynet til en politisk ungdomsorganisasjon, og at ansvaret for den videre prosessen burde overlates til andre. Dette bidro til økt spenningsnivå innad i AUF, og til at en vanskelig situasjon ble vanskeligere.

Presset som organisasjonen hadde på seg, var også tydelig da vi, i forbindelse med formaliseringen av vår rådgiverrolle, 25. februar 2014 første gang møtte en samlet AUF-ledelse. Fram til da hadde vi primært forholdt oss til Frydnes og Aaby West, som vi etter åtte måneders dialog med hadde en avklart relasjon til. For flere av de andre i AUF-ledelsen, som Eskil Pedersen, Marianne Wilhelmsen og Åsmund Aukrust, var dette første møte med oss. Spørsmålene var derfor mange om våre motiv, vår kompetanse og vår rolleforståelse. Min respons var å være tydelig på at vi gjennom våre internasjonale partnere hadde kompetanse som ville være viktig og kanskje avgjørende for å få til gode løsninger på en situasjon som hadde blitt stadig mer kompleks. På den annen side var jeg like tydelig på at det var AUF selv som i dialog med de berørte og innad i egen organisasjon måtte gjøre valgene og ta de grep som trengtes for å komme tilbake til Utøya. En lignende situasjon oppsto tre måneder senere da hele ressursgruppen (unntatt Alice Greenwald) i mai 2014 var i Oslo for å møte et samlet sentralstyre. Flere av styremedlemmene hadde på dette tidspunktet i liten grad vært involvert i det interne arbeidet som pågikk, og for mange sto forståelsen fra 2011–2012 om at kafébygget måtte rives, fremdeles sterkt. Det var derfor nok en gang spenning i rommet knyttet til vårt prosjekt

og vår agenda. Åpningsreplikken fra James Young under møtet: «We are not here to tell you what to do, we are here to keep you company» formidlet imidlertid en rolleforståelse fra vår side hvor det kom tydelig fram at eierskapet i prosessen måtte ligge hos AUF. Begge disse eksemplene var «etisk viktige øyeblikk» hvor det var avgjørende at mennesker i en allerede krevende situasjon ikke skulle bli tilført en merbelastning som følge av vår tilstedeværelse. I disse to konkrete tilfellene lyktes vi i å agere situasjonsbestemt på måter som skapte trygghet og ivaretok AUF-ernes autonomi og integritet. Slike hendelser hadde imidlertid også metodiske implikasjoner ved at AUF-erne i tillegg til å være informanter for det faglige arbeidet også tok en deltakende og aktiv rolle i prosessen. I løpet av kort tid gikk de involverte AUF-erne derfor fra å være forskningsobjekter til å bli forskningsdeltakere. Dette ga en rolleavklaring og en trygghet som også gjorde at vi som forskere kunne være tydelige på faglige vurderinger som ikke nødvendigvis ble delt av alle i AUF.

I ettertid har jeg av flere blitt spurt om vi drev aksjonsforskning på Utøya, altså forskning hvor forskeren selv kommer med forslag til endringstiltak, deltar i gjennomføringen av tiltakene og kontrollerer virkningen av dem (Coughlan & Brydon-Miller 2014). I én forstand er dette riktig, da vi fra vår posisjon på innsiden av prosessen var mer å regne som bevegende aktører enn som passive observatører. Mens mye av det som omtales som aksjonsforskning, tar utgangspunkt i konkrete ønsker om endring innenfor et etablert praksisfelt (som skoleverk og helsevesen), var situasjonen på Utøya mer åpen og med et utall mulige utfall. På den ene side var utfordringene konkret avgrenset til et spesifikt geografisk sted og til en organisasjon som eier, på den annen side ville alle valg ha innvirkning for flere tusen berørte og for den videre håndteringen av et traume som angikk en hel nasjon. Vi var klare på at ny aktivitet på Utøya måtte bygge på en bevissthet og ærlighet rundt det som

skjedde 22. juli, men utover dette hadde vi ingen forhåndsdefinerte forslag til tiltak og metodikk. Vi visste at vår inntreden ville ha en effekt, men ikke hvilken.

Vår involvering i Utøya-prosessen 2013–2014 synes for meg derfor å ha flere berøringspunkter med deltakende observasjon, en metode særlig utbredt i sosialantropologi og i deler av sosiologifaget (Fangen 2010). I deltakende observasjon er hovedgrepet som forsker å være til stede i forskningsobjektene verden. Dette for å få en innlevelse og en kjennskap fra innsiden som en vanskelig kan få fra utsiden. Et konkret eksempel på dette var vår gradvis økte forståelse av AUF som en livsfaseorganisasjon hvor medlemskap, aktivitet og identitet knyttet til organisasjonen gjelder for noen korte, men gjerne svært intense ungdomsår. Dette ga oss som voksne ikke-AUF-ere en dypere forståelse av tidsdimensjonen i prosessen og av behovet for å komme tilbake innenfor en tidsramme som ville muliggjøre den historie-, identitets- og erfaringsoverføring mellom nye AUF-ere og eldre AUF-ere som alltid har vært en så sentral del av sommerleirene på Utøya.

Gjennom vår deltakelse på Utøya var vi involvert i komplekse og krevende samhandlingsprosesser samtidig som vi gjennom feltnotater skulle dokumentere prosessen. Et dilemma i dette var at vår tilstedeværelse påvirket både prosess og utfall. I mange typer følgeforskning er nærheten til prosess og aktører en utfordring. Ved deltakende observasjon kommer i tillegg utfordringen ved at en som forsker også er medprodusent av de kilder og data som utgjør analyse materialet. Nærheten til de innsamlede observasjonene åpner for flere innganger til *forståelse* av kompleksiteten og de ulike delene i prosessen som virket sammen. På den annen side kan vi si at den samme nærheten påvirker eller «forurens» observasjonene på måter som svekker deres verdi som basis for *forklaringer* med overføringsverdi til andre og lignende situasjoner. Det er derfor trolig riktig å si at våre observasjoner av prosessen på Utøya

har større verdi som dokumentasjon av en på mange måter unik prosess enn som utgangspunkt for generaliserende teoribygging.

Nærheten til prosessen og aktørene økte imidlertid vår årvåkenhet og vår følsomhet. Dette ga oss en dypere forståelse av prosessens mange sammensatte og motstridende hensyn enn det som ellers kom fram i mediene og offentligheten. Vi fikk også økt bevissthet rundt viktigheten av å lytte fremfor å snakke. En annen gevinst av nærhet og gjensidig tillit var en bredere inngang til og et økt tilfang av tolkningsmateriale. Jevnlige fikk vi informasjon og kunnskap som ikke finnes nedfelt i offisielle dokumenter, og som neppe heller ville kommet fram i en ordinær intervju situasjon. Det var for eksempel en sterk opplevelse å observere hvordan flere AUF-ere slet med å snakke om Utøya og slet med å være på Utøya. Dette samtidig som de deltok iherdig i arbeidet med å komme tilbake til Utøya både av hensyn til sine drepte venner og av hensyn til nye AUF-ere.

Som forskere flest forsker og skriver vi primært for et smalt og avgrenset faglig fellesskap. Det har derfor vært et privilegium å oppleve at vår humaniorabaserte faglighet i en kritisk fase for mange har hatt en praktisk og konkret betydning. Tilliten og de nære relasjonene til AUF spesielt, men også til berørte, har videre gitt oss adgang til arenaer, diskusjoner og prosesser som ganske sikkert ellers ville forblitt stengt for innsyn utenfra. Forskningsmessig har prosjektet gjennom perioden 2013–2014 på Utøya fått flere lag av kompleksitet siden deler også vil måtte romme dokumentasjon og analyse av egen intervensjon. Det er ikke gitt at alle enkelthetene i våre beskrivelser og opplevelser vil deles av AUF, og i tillegg innebærer analyse at en *tilfører noe mer* til det en har sett og hørt. Arbeidet med å omgjøre observasjoner og notater til analyser som skal bli en del av fagfeltet nasjonalt og internasjonalt, blir derfor krevende og vil måtte kvalitetssikres gjennom tett involvering av fagfeller. Prosjektets bidrag til minnestudier som fagfelt blir derfor

dels våre egne analyser, dels tilgjengeliggjøring av et materiale som forhåpentlig også kan inngå i fremtidige forskningsprosjekter til andre forskere.

Avslutning

Under terrorangrepet og i timene etter tok ungdommene i AUF ansvar for hverandre. Allerede dagen etter var de også tydelige på at de ville ta ansvar for AUF som organisasjon og for Utøya som en del av AUFs fremtid. Da Utøya i august 2015 ble gjenåpnet for sommerleir, var det et resultat av en fire år lang og svært krevende prosess. Åpningen fant sted foran et stort nasjonalt og internasjonalt pressekorps og med 1300 påmeldte deltakere, mens det til sammenligning i 2011 var drøye 600 deltakere. Oppslutningen vitnet om en organisasjon som hadde klart seg gjennom nesten umenneskelige prøvelser, og også om en ungdomsgenerasjon som i årene etter 22. juli 2011 valgte å møte terror og vold med økt politisk og samfunnsmessig engasjement.⁴

I 2013–2014 bisto vi, etter invitasjon fra AUF, i arbeidet med å balansere behovet for minne og nytt liv for Utøya som helhet, og mest konkret i arbeidet med å finne en balansert løsning for kafébygget, hvor 13 ungdommer ble myrdet 22. juli 2011. En sentral del av vår oppgave i dette var å gi «input» fra håndtering av sammenlignbare prosesser andre steder, å åpne et handlingsrom hvor AUF innad og i dialog med de berørte kunne tenke nytt. I løpet av prosessen opplevde vi at AUFs forståelseshorisont ble utvidet, og at de fikk sett seg selv i et internasjonalt spill med gjenkjennbare mønstre og dilemmaer. Ett drøyt år med tett dialog mellom oss og i første rekke AUF, men også etter hvert med berørte og den

4 I 2011 hadde AUF 9600 medlemmer. I 2015 er tallet 14 000 medlemmer. Også de andre ungdomspartiene i Norge har etter 2011 hatt en markant vekst i antall medlemmer.

nasjonale støttegruppen etter 22. juli, la grunnlag både for bredere forankring og for at planene for «Nye Utøya» på en mer balansert måte ivaretok de ulike hensynene. I løpet av sommeren 2014 ble de første skissene av Hegnhuset, et minne- og læringscenter som skal bygges rundt og beskytte de berørte delene av kafébygget, presentert i ulike settinger. Samtidig, og uten vår medvirkning, foregikk en prosess med å etablere et minnested for de berørte på en mer avskjermet del av øya.⁵ Minnestedet «Lysningen» ble innviet på fireårsdagen for terroren, 22. juli 2015, mens minne- og læringscenteret ble åpnet sommeren 2016. At AUF i samarbeid med de berørte, og med bistand fra vår forskergruppe, tok grep for å ivareta og balansere behovene for både minne og nytt liv, bidro til at mange av kontroversene stilnet, og til at øya igjen er arena for sommerleirer for unge AUF-ere fra hele Norge.

Referanser

- Aftenposten (2013). AUF utsetter riving på Utøya. 17.06.2013 <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/politikk/AUF-utsetter-riving-pa-Utoya-7232539.html>
- Aftenposten (2014). AUF snur – lar deler av kafébygget på Utøya stå. 02.07.2014. <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/politikk/AUF-snur---lar-deler-av-kafbygget-pa-Utoya-sta-7623550.html>
- AUF til etterlatte (2012). <http://22juli.info/admin/brukerdokumentasjon/Dokumenter%20som%20linkes/Utøya%20arrangementet%2022%20%20juli%202012.pdf>
- Coughlan, D. & Brydon-Miller, M. (2014). *The SAGE Encyclopedia*.
- Dagbladet (2012). Eskil Pedersen kan glemme gjenreiseing av Utøya. Den øya bør fredes. 07.09.2012. http://www.dagbladet.no/2012/09/07/nyheter/utoya/22_juli/auf/23295038/

5 Minnestedet for de berørte er lagt til en avskjermet og ikke tidligere brukt del av Utøya. Stedet er blitt til i tett samspill mellom berørte, AUF, et eget minnestedsutvalg ledet av kunstner Marianne Heier og 3RW Arkitekter, som har stått for utformingen.

- Doss, E. (2008). *The Emotional Life of Contemporary Public Memorials. Towards a Theory of Contemporary Memorials*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Etterlatte til AUF (2012). Brev fra en gruppe etterlatte til daværende statsminister Jens Stoltenberg, AUF samt flere statsråder. 22. juli-minnesmarkeringen på Utøya. Gjengitt i VG 31.05.2012. <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/terrorangrepet-22-juli-ofrene/les-de-etterlattes-brev-til-statsministeren/a/10054028/>
- Fagerland, T.E. & Nilssen, T.R. (2011). The Norwegian Fascist Monument at Stiklestad 1944–45. I: Bjerg, H., Lenz, C. & Thorstensen, E. (Red.) *Historicizing the Uses of the Past: Scandinavian Perspectives on History Culture, Historical Consciousness and Didactics of History Related to World War II*. (77–90). Bielefeld: Transcript Verlag.
- Fagerland, T.E. (2013). Fra monument og minnesmerke til minnested: ny bruk av offentlige rom. I: *Kunstplan for minnesteder etter 22. juli*. (36–39). Oslo: Koro.
- Fagerland, T.E. (2014a). Between Patriotism and Universalism: Norwegian World War II Monuments and Memorials 1990–2014 from a Transnational Perspective. I: Bauerkämper, A., Fure, O.B., Hetland, Ø. & Zimmermann, R. (Red.) *From Patriotic Memory to a Universalistic Narrative?* (215–232). Essen: Klartext Verlag.
- Fagerland, T.E. (2014b). Monuments and painful history: Steilneset Memorial. An international perspective. I: Andreassen, R.L. & Willumsen, L.H. (Red.) *Steilneset Memorial. Art Architecture History*. (77–88). Stamsund: Orkana Forlag.
- Fagerland, T.E. & Hjorth, I. (2016). Remembering traumatic pasts – Movements in the memorial landscape of Norway. I: Guttormsen, T.S. & Swensen, G. (Red.) *Heritage, Democracy and the Public*. (7–38). Surrey: Ashgate.
- Fagerland, T.E. (2016). July 22 and the negotiation of memory in Norwegian society 2011–2014. I: Guttormsen, T.S. & Swensen, G. (Red.) *Heritage, Democracy and the Public*. (s. 71–83). Surrey: Ashgate.
- Fangen, K. (2010). *Deltagende observasjon*, 2. utgave. Oslo: Fagbokforlaget.
- Greenwald, A.M. (2014). Å minnes med liv: Utøya og Ground Zero. Dagbladet 24.09.2014. http://www.dagbladet.no/2014/09/24/kultur/meninger/utoya/ground_zero/911/35416036/
- Guillemin, M. & Gilam, L. (2004). Ethics, Reflexivity, and «Ethically Important Moments» in Research. *Qualitative Inquiry*, 10 (2), 261–280.

- Kverndokk, K. (2012). «I kveld er gatene fylt av kjærlighet»: Om spontane minnesteder, communitas og rituell renselse etter 22. juli 2011. I: Beckman, S. (Red.) *Kulturaliseringens samhälle. Problemorienterad kulturvetenskaplig forskning ved Tema Q 2002-2012*. (191-197). Linköping: Linköping universitet.
- Linenthal, E.T. (2001a). *The Unfinished Bombing: Oklahoma City in American Memory*. New York: Oxford University Press.
- Linenthal, E.T. (2001b). *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum* (2nd ed.). New York: Colombia University Press.
- Magnusson, M. (2016). «Samlet. Et norsk minnelandskap etter terrorhandlingene». Masteroppgave i kulturminneforvaltning. Trondheim: NTNU.
- Margry, P.J. & Sánchez-Carretero, C. (Red.) (2011). *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*. Basingstoke, New York-Oxford: Berghahn Books.
- NRK (2012). Slik skal AUF gjenreise Utøya. 07.09.2012. <http://www.nrk.no/norge/slik-skal-auf-gjenreise-utoya-1.8312721>
- Pedersen, E. (2011). AUF lar seg ikke true til taushet. NRK 23.07.2011. http://www.nrk.no/norge/_-auf-lar-seg-ikke-true-til-taushet-1.7723819
- Riksantikvaren (2012). Utøya – Fredning – Riksantikvarens holdning. Svarbrev til etterlatte. 09.10.2012. <http://22juli.info/admin/Brukerdokumentasjon/Dokumenter%20som%20linkes/Svarbrev%20-%20Sp%C3%B8rsm%C3%A5l%20om%20fredning%20-%20%20Ut%C3%B8ya.pdf>
- Schau, K. (2012). *Rettsnotater. 22. juli-rettsaken, Oslo tinghus 2012*, Oslo: No Comprendo Press.
- Styringsgruppen for minnesmerker/minnemonumenter (2012). Steder for å minnes og påminnes – innstilling vedrørende minnesteder etter 22. juli. Oslo: Kulturdepartementet. https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/KUD/Kunstavdelingen/Rapporter_Utredninger/Steder_for_aa_minnes_og_paamines_22juli.pdf.
- Suleiman, S. (2008). *Crisis of Memory and the Second World War*. Harvard: Harvard University Press.
- TV 2 (2012). Utøya er vårt Auschwitz. TV2.no 25.09.2012. <http://www.tv2.no/a/3885800>

- Valebrokk, K. (2012). Reis ingen monumenter. Aftenposten 29.04.2012.
<http://www.aftenposten.no/meninger/kommentarer/Reis-ingen-monumenter-6817093.html>
- Young, J.E. (2006). The Stages of Memory at Ground Zero. I: Stier, O.B. & Landres, J.S. (Red.). *Religion, Violence, Memory and Place* (s. 214–234). Bloomington: Indiana University Press.
- Young, J.E. (2000). Germany's Holocaust Memorial Problem - and Mine. I: Young, J.E. *At Memory's Edge: After-images of the Holocaust in Art and Architecture*. (s. 184–223). New Haven & London: Yale University Press.